

С.Водотика,
Г.Гусарина

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС ВЧЕНИХ- ІСТОРИКІВ УСРР У 1920 — сер. 1930-х років

У пореволюційну добу докорінно змінився статус науковців. З авторитетної, дорівняно заможної і доволі матеріально та ідейно незалежної, політичної активної верстви вона перетворилась протягом 1920-х — 1930-х років у невизначену "прослойку". Наукову інтелігенцію усунули від політичного життя, вона втратила реальну вагу в суспільстві, її матеріальний стан різко погіршився. Гуманітарна наукова інтелігенція мала обслуговувати ідеологічні потреби влади. Це було закономірним наслідком зневаги радянського режиму до знань, досвіду й таланту, головного багатства та єдиної реальної власності науковців.

При оцінці взаємодії з суспільством вчених-істориків необхідно враховувати особливості їх менталітету. Ментальність української наукової інтелігенції (за винятком генетично радянської її частини) визначалась високою, європейського гатунку, освітою та культурою. Вона мала своєрідну "професорську культуру", домінантними рисами якої були лібералізм і несприйняття як революційного, так і проімперського світогляду.

За радянський час професорська культура поступово розчинюється, що обумовлювалось радикальними змінами у суспільстві та соціальному складі самих науковців. Внаслідок цього дореволюційна професорська культура поступово зникла разом з її носіями. Червона професура належала вже до іншої культурної традиції [1, с.42-47].

Чи не найвищою цінністю для нерадянської інтелігенції була особа, її честь, гідність і свобода. Це було обумовлено тим, що науковий успіх досягався особистими якостями, сама наукова творчість мала індивідуальний, особистий характер. Сьогодні, до речі, відповідні норми зафіксовані у ст.19 Загальної

декларації прав людини та ст.19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [2]. Історія історичної науки в УСРР чітко проілюструвала безпосередній зв'язок рівня її розвитку (втім, як і всієї науки) з мірою дотримання прав людини. В цьому плані положення історика-науковця в УСРР 1920 - початку 1930-х років було жахливим, оскільки радянська держава свідомо не забезпечувала основного права людини — права на життя, не кажучи вже про інші особисті права вченого.

Право у неправовій державі обмежує свободу творчості, обмежує поступ науки. Адже право на інтелектуальну свободу можна реалізувати лише за умови гарантій цього права державою. А.Сахаров неспростовно довів, що громадянські й політичні права складають основу прогресу науки [3, с.112-115]. Недаремно саме у роки національно-визвольних змагань, попри всі негаразди революційного й воєнного стану, завдяки свободі було закладено міцні підмурки піднесення українознавства в 1920-ті роки. Подібна закономірність простежується й в інших країнах.

Змістом свого життя науковці вважали сумлінне служіння народу на ниві науки, освіти, культури. Вчені натхненно працювали над підвищенням національної свідомості народу, оскільки ще Публій Овідій Назон зауважив: "Про минуле згадують у зв'язку з сьогоденням". Попри всі негаразди вчені дбали про науку, яка за їх трохи наївним переконанням може забезпечити добробут і процвітання України. Скажімо, в кінці листопада 1919 р. академік М.Василенко у теплушці, рятуючись від більшовиків, обмірковував майбутнє Української академії наук, а перший її президент академік В.Вернадський на випадковій квартирі в Харкові, шукаючи мирного притулку від воєнного лихоліття, записав у щоденнику в кінці 1919 р.: "Только бы сохранить начатую научную работу" [4,с.182].

Оскільки політика будь-якого тогочасного режиму в принципі не могла відповідати високим моральним критеріям науковців, вчені в цілому стояли в опозиції, найчастіше

конструктивній, до влади. Тому політична опозиційність була органічною часткою менталітету наукової інтелігенції.

Ще однією визначальною рисою ментальності науковців було слідування нормам наукової етики, що виступала впливовим чинником розмаїття життєвих позицій, субкультури та моделі поведінки. Наукове товариство в цілому пильно стежило за дотриманням цього неписаного кодексу й піддавали осуду тих, хто його ігнорував.

Так, тепла й товариська атмосфера панувала у Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури. "Це був невеликий колектив згадувала Н.Суровцева, — в основному людей середнього віку, кілька молодих людей. я — чи не наймолодша... Люди ці були здібні, добірні щодо праці... Вони давно, пильно і під майстерним керівництвом Багалія працювали над історією України... Мої колеги переважно працювали по наукових установах, весь час оберталися в колі наукових історичних інтересів та діячів, писали, друкували на ці теми... Багалій жив своєю кафедрою, своїми учнями" [5, с.545-546]. Недаремно окремі дослідники, перейшовши до інших установ чи навіть переїхавши до інших міст, зберігали теплі стосунки з колишніми колегами по кафедрі (достатньо назвати Є.Кагарова чи Д.Зеленіна, що переїхали до Ленінграду), а дехто, скажімо А. Ковалівський, змінив дослідницьку проблематику, щоб залишитись на кафедрі.

Історики з високими моральними якостями користувались значним авторитетом, були лідерами наукових шкіл, напрямків чи певних наукових угруповань (територіальних, тематичних тощо). Але й їхні окремі негативні вчинки чи певна лінія поведінки гостро критикувалась. Природньо, що менталітет вчених-істориків мав і вади — надмірний індивідуалізм, певний романтизм в поглядах як на життя, так і на реалії тодішнього соціально-політичного режиму. На жаль, значна частина науковців (на індивідуальній чи навіть колективній основі) ігнорувала притаманну їй випробувану часом ментальність

заради амбіцій або інтересів (власних чи групових), перемоги наукових конкурентів, отримання від влади якихось пільг. І хоча кожний такий випадок мав свої власні, індивідуальні, причини, все ж головним було явище об'єктивне — ментальність науковців не могла не змінитися в радянській системі.

Слід наголосити, що моральне наукове співтовариство, в якому панує пошук істини, має значно більший потенціал розвитку, ніж аморальне. Природньо, що у тоталітарній державі мораль науки багато в чому набуває рис злочинного світу — наклепи, цькування, доноси тощо. Наукове сумління лише ускладнювало життя для вчених.

Так, внаслідок жорсткої регламентації досліджень вчені незалежно від таланту і сумління, отримували однакові умови і оплату праці. І якщо для талановитих і сумлінних дослідників це було творчою та особистою трагедією, то для ледарів, бездарів і політичних кон'юнктурників така ситуація була навіть бажаною, бо вона не лише виправдовувала їх існування, але й створювала умови для безпроблемного життя. Така система “виштовхувала” непересічних, творчо мислячих і сумлінних істориків, поширювала сірість. Заохочення вчених здійснювалось не за творчими здобутками, а за політичними, формальними ознаками. Серед них на перше місце висувалось виконання соціального замовлення (не обов'язково талановите).

У наукових колективах створилась задушлива атмосфера інтриганства, підлабузництва, підозри, диктату партійних чиновників, запанувала феодальна залежність вчених від адміністрації. Практично виключалась дискусія, вільний обмін думок, зникла атмосфера творчого пошуку, служіння Україні. Тому для дійсних вчених-патріотів поступово зникав як марево єдиний притулок в умовах радянської дійсності — наукова творчість. Зокрема, зникла така необхідна умова наукової праці, як можливість вільного наукового спілкування з вітчизняними, а тим більше закордонними колегами, в тому числі істориками Західної України та діаспори.

Історична наука опиналась в інформативному вакуумі. Суттєві перешкоди виникли для руху історичних знань у вигляді відповідної інформації і по вертикалі (від покоління до покоління), і по горизонталі (на рівні одного покоління від науковців до інших верств суспільства) [6, с.70]. Вертикальна передача інформації формує історичну пам'ять, національний менталітет, історичний підмурок національної культури. За допомогою горизонтальних форм передачі інформації відбувається прирощення історичного знання. Інтенсивність і динамічна рівновага цих напрямків руху історичної інформації інтегрують два основних принципи прогресу науки (наступність і новації) і є необхідною передумовою існування суспільної історичної свідомості

Соціально-професійна спільність істориків як відкрита система не може нормально функціонувати без вільного доступу до різноманітної й достовірної громадсько-політичної та наукової інформації. Наукові комунікації діляться на формальні й неформальні, усні та письмові, спеціальні й неспеціальні. Професіоналізація наукової праці, інституціоналізація самої історичної науки неможлива без наукових комунікацій [7, с.109-110]. у цьому сенсі історію української історичної науки можна представити у вигляді формування системи вільного пошуку та розповсюдження інформації. Відповідно за період 1920 — початку 1930-х років ця система послідовно руйнувалась, місце правдивої і достовірної інформації зайняла політично упереджена, що вело до руйнації самої науки.

Скажімо, з середини 1920-х років скоротились можливості неформального обміну комунікацій — наукові конференції практично не проводились, у листуванні та приватних бесідах через побоювання ДПУ обходились гострі питання, через скрутні матеріальні умови різко обмежився доступ до інформації шляхом наукових відряджень чи придбання наукової літератури. Якість і достовірність як наукової, так і громадсько-політичної

інформації суттєво погіршилась, що негативно впливало на самопочуття вчених.

Закордонна інформація (у всіх видах), що до кінця 1928 р. у вкрай обмеженому вигляді все ж доходила до науковців, згодом практично зникла. Вітчизняна історіографія на середину 1930-х років опинилась без достовірної фактичної бази. І якщо вважати об'єктивні факти повітрям науки, то перехід на "кисневу подушку" політизованих фактів зробив українську науку хронічно хворою. Отже, радянський режим, поставивши під жорсткий контроль рух історичної інформації, створив механізм маніпулювання станом історичної науки та суспільної історичної свідомості.

Суттєво впливала на стан історичної науки в УСРР наявність серед істориків декількох груп протистояння внаслідок особливих нахилів, громадсько-політичних і наукових позицій. В це групове протистояння і боротьбу були втягнуті у різній мірі й у різний спосіб майже всі прихильники основних наукових шкіл історичної науки УСРР 1920-х років. Протистояння цілеспрямовано підігрівалось і розпалювалось владою. Партійно-державні структури послідовно використовували його спочатку для обмеження реальної свободи науковців, а згодом для підкорення, радянзації як окремих істориків чи установ, так і всієї національної історіографії [8].

Вкрай негативно впливала на становище вчених система маніпулювання їх долею з метою радянлізувати історичну науку, а дослідників перетворити на слухняні "гвинтики". При цьому використовувалося багато методів і прийомів, які самі по собі викликали обурення більшої частини науковців: "батіг і пряник", фінансовий тиск, адміністративне втручання у суто наукові проблеми, усунення небажаних до репресій включно, підштовхування до нових конфліктів і розпалювання існуючих, використання некреских особистих рис (антипатії, амбіції).

В літературі наведено чимало фактів з біографій дослідників на підтвердження цього положення. Декілька публікацій — про

долі М.Слабченка, В.Романовського, К.Копержинського, М.Макаренка, В.Данилевича, Л.Окиншевича, О.Гермайзе, Н.Полонської-Василенко, — належать автору [9]. Аналіз численних документів особистого походження свідчить, що вчені-історики розуміли дійсний зміст запропонованих владою "правил гри" [10, с.7; 11,с.75; 12, с.14-17]. І все ж більшість в тій чи іншій мірі, з тих чи інших причин брала участь у цих політичних ігрищах із заздалегідь визначеним результатом. Негативно впливало на самопочуття вчених примушування у творчості. Межі соціального замовлення у вирішальній мірі визначали рамки творчого пошуку. Скажімо, хронологічно дослідникам до кінця 1920-х років більш-менш вільно можна було займатись вітчизняною історією до початку ХХ ст. і при цьому допускалося певне "вільнодумство" щодо марксистської схеми. Тому точилися плідні дискусії з проблем етногенезу українців, змісту та наслідків історичних зв'язків України із Заходом і Сходом тощо.

Заклики влади зайнятись вивченням, наприклад, революційної доби слід розглядати лише як провокацію. Цей період було монополізовано марксистською історіографією і будь-які спроби подати альтернативну концепцію брутально придушувались. Так, намагання М.Слабченка опублікувати своє бачення подій 1906 - 1920 рр. викликало шалений спротив істориків-марксистів і навішування авторові численних політичних ярликів [13, с.82-84]

Вчені-історики швидко відчували ошуканство більшовицької політики. Вони вкрай боляче переживали неможливість матеріалізувати загальнолюдські ідеали, українську національну ідею. Можна з упевненістю твердити, що лише під тиском сталінських репресій опозиційність вчених-істориків зникла. Своєрідним маніфестом цієї опозиційності став колективний лист-протест у зв'язку з самогубством Д.Щербаківського у червні 1927 г.

Це самогубство було протестом проти політики режиму у сфері науки та культури. Лист підготував відомий історик О.Гермайзе, підписали його 79 відомих науковців, в тому числі історики М.Грушевський, В.Козловська, М.Макаренко, О.Грушевський, К.Антипович, М.Ткаченко, Н.Полонська-Василенко, С.Глушко, О.Баранович, В. Ляскоронський, В.Дубровський, Л.Окиншевич, П.Клименко, В.Шугаєвський, І.Щитківський та інші [лист цей опубліковано - 14, с.412-414, а весь комплекс документів у зв'язку з самогубством та протестом знаходиться у ЦДАВО України - 15]. Серед "підписантів" були активні та авторитетні у минулому політики, лояльні до режиму науковці, представники різних наукових напрямків і шкіл, що надавало листу громадсько-політичного значення.

Лист кваліфікував самогубство Д.Щербаківського як "вияв безвихідного розпачу", "тяжку й симптоматичну загрозу". Ця загроза корінилася, наголошували вчені, у кадровій політиці влади, що не відповідала інтересам науки і культури, національного відродження. Партійні органи ставили на чолі наукових установ (спершу взялись за музеї) осіб без належної кваліфікації, які підміняли творчу працю адмініструванням, чистками, інтриганством, доносительством. Це розцінювалось як засіб ліквідації автономії наукових установ. З цим дослідники не погоджувались і наголошували, що дослідні структури можуть "нормально розвиватися й нормально працювати лише за умови повного невтручання й відсутності тиску зверху чи збоку" [16, с.57].

Це самогубство було лише епізодом типового для 20-х років конфлікту між наукою і владою — у даному випадку між Укрнаукою та Всеукраїнським археологічним комітетом — з приводу ролі наукових музеїв у поступі культури і науки. Вчені вважали музеї науково-дослідними та культурно — просвітніми установами, радянські чиновники — суто пропагандистськими закладами.

У листі-протесті недвозначно простежується несприйняття науковою громадськістю "історичного безпам'ятства" як риси тоталітарного суспільства. Вчені-історики усвідомлювали, що відмова від дійсності, реальної й об'єктивної історичної пам'яті веде до духовної деградації суспільства, знімає з людини особисту відповідальність за минуле, сучасне і майбутнє, приводить до зникнення особистості як громадянина.

Вчені не обмежились суто професійними проблемами і висунули ряд загальнодемократичних вимог. Характерно, що вимоги вчених починаються з рефрену "ми вимагаємо". Так, вчені нагадали владі аксіому демократії про те, що саме людина є найвищою цінністю, а влада повинна створювати належні умови для її життя. Науковці вимагали свободи слова, підвищення ролі громадських організацій, усунення бюрократизму тощо.

Саме як колективний антирадянський політичний протест наукової інтелігенції сприйняла цей лист партійна верхівка. ЦК КП(б)У (безпосередньо займався цією справою другий секретар ЦК І.Клименко) здійснив ряд заходів по розколу науковців, по недопущенню масових антирадянських виступів. І хоча влада загасила цей сплеск, ні можновладці, ні самі науковці не вірили у можливість цивілізованого компромісу. Так, нарком освіти і член політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипник на пленумі центрального бюро СНП профспілок України у липні 1927 р. прямо звинуватив авторів з листа у використанні самогубства Д.Щербаківського для антирадянських виступів науковців.

Влада цілком правильно розуміла, що цей протест не був випадковим. Соціальні ознаки наукової інтелігенції, як найбільш освіченої й гуманістично налаштованої частини суспільства, перетворюють її на природну опозицію недемократичним режимам. Це протиріччя за радянської влади у її сталінському варіанті стало антагоністичним. Наука вимагає від дослідника таких громадсько-політичних та моральних якостей, які органічно несприйнятні тоталітаризму і більшовизму — толерантність, раціоналізм, відмова від догматизму, плюралізм.

Так, влада йшла на "співробітництво" з науковцями лише на умовах безкомпромісної боротьби з носіями немарксистської ідеології, що вимагало від істориків-немарксистів беззастережної капітуляції [17, с.-155-159].

На початку 1920-х років наукова інтелігенція не погоджувалась на ультиматуми влади. Наприклад, у 1922 р. ЦК КП(б)У сім разів розглядав політичну обстановку у вузах Поділля. Партію не влаштував склад професорів, рівень викладання марксизму, обрання щойно усунутого владою П.Клепацького ректором Кам'янець-Подільського ІНО, незначний авторитет комосередків. У березні 1922 р. застрайкувала професура Києва, протестуючи проти політики партії. Подібне мало місце і в інших містах, а тому влада для приборкання професури запровадила у вузах політкомісарів з необмеженою владою, за рішенням ЦК КП(б)У з вересня 1922 р. було запроваджено "чистки" вузів від "петлюрівські настроєних елементів". Нарешті, 23 липня 1922 р. ЦК КП(б)У доручив партійним органам, НКО УСРР та ДПУ УСРР застосувати як один з репресивних заходів "проти активістських елементів професури" вислання за межі федерації [18, с.121-123].

Активна праця вчених-патріотів і ще в більшій мірі їх переконання становили реальну загрозу для влади. Вчені ж вбачали у компромісах, у тій же українізації, можливість реалізувати свої ідеали, незважаючи на наміри влади. "У мене появилось чуття патріотизму, до того вже досить приспане, — так описував М.Слабченко своє сприйняття українізації. — Значить, українське національне діло тільки в наших, як українців, руках"[19, арк.22].

Вільно чи не вільно науковці самим життям втягувались в активну політичну діяльність, оскільки реалізувати свої наукові ідеали без політики було неможливим. В цілому вчені-історики досить критично ставились до більшовизму і марксизму. Влада весь час побоювалась, "що під науковою діяльністю ховається політична робота" [20, с.93]. Значна частина науковців не

поспішала заявити про свою лояльність радянському режиму, протестуючи у такий спосіб проти відсутності політичної свободи [21, с.52].

Науковці не сприймали найбільш суттєві риси більшовизму як політичної доктрини і ще в більшій мірі як політичної практики. Зокрема, найбільше їх обурювало намагання зруйнувати "мир насильства", використання темних рис людської психіки, цинізм, ігнорування прав людини, принесення в жертву своїм ідеалам людей з болями, мріями, життям в кінцевому підсумку, аморальність політики, ставка на насильство, ігнорування правових основ людського буття, масовий терор і т.п. Свої погляди вони нерідко висловлювали і в працях. Характерний вислів належить Д.Солов'ю щодо ролі КНС: "На дармоїдах держави не збудуєш" [22,с.31].

Українські історики творили своєрідне інтелектуальне середовище, яке було поза впливом влади і нерідко зважувалось на небажані для режиму заходи і вчинки. Скажімо у 1921 р. похорон М.Сумцова харківські гуманітарії перетворили у національну демонстрацію. Херсонські музейні працівники тоді же протестували проти ленінського плану "монументальної пропаганди". Загальновизнаними є факти тріумфальної зустрічі М.Грушевського після його повернення у Києві, Харкові і Чернігові, фактичної відмови Спільного зібрання ВУАН до 1928 р. керуватися радянським статутом академії чи святкування Історичною секцією ВУАН 100-літнього ювілею українознавства всупереч забороні політбюро ЦК КП(б)У [23]. Вчені Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови категорично виступили проти рішення секретаріату ЦК КП(б)У про передачу багатих книжкових фондів бібліотеки Ніжинського ІНО до Українського інституту марксизму-ленінізму і домоглися скасування цього рішення [24, с.7]. Влада недаремно побоювалась значного громадського впливу істориків, їх громадсько-політичного авторитету. Так, відділ преси ЦК КП(б)У в 1926 р. наголошував, що вплив радянської

преси на українську інтелігенцію незначний, причому навіть у радянських громадсько-політичних часописах активно друкуються позапартійні Д.Багалій, О.Гермайзе та інші немарксистські історики. Що ж до "України", то її прямо було звинувачено в антирадянщині. ЦК КП(б)У розумів, що заборона друкувати окремі матеріали не є виходом, оскільки партія не має рівнозначних публіцистів [25, с.68-69]

З конкретних публічних пропозицій історичної громадськості владі варто виділити вимоги щодо захисту суверенних прав України в складі СРСР, проти політики російських великодержавників. Скажімо, наукова громадськість робила спроби повернення з Росії українських історичних та культурних цінностей, виступала за реальну рівноправність України та Росії, за збереження суверенітету УСРР у складі СРСР; обґрунтовувала необхідність перегляду кордону між УСРР і Радянською Росією з урахуванням історико-етнічних реалій; М.Грушевський обґрунтував пропозицію створення у складі АН СРСР Інституту української історії і рішуче виступив проти перетворення Російської АН у Всесоюзну академію наук, що порушувало рівноправність української і російської науки і автоматично перетворювало українських вчених на другосортних порівняно з російськими щодо статуту, фінансування, зв'язків із Заходом тощо [26].

Антиукраїнські дії московських чиновників викликали протест ряду дослідників. Так, у 1929 р. за дорученням ЦАУ УСРР О.Оглоблін обстежив архіви Миколаєва і виявив, що у 1924 р. найцінніші фонди т.зв. Чорноморського архіву було вивезено до Москви без жодних юридичних чи наукових підстав [27, с.192-193]. На жаль, доповідна записка справі не зареєструвалася, а фактично вкрадений Чорноморський архів до сьогодні зберігається в Росії.

Приблизно в середині 1920-х років вчені вже чітко усвідомили, що насильство є головним аргументом і засобом побудови комунізму. Це викликало серед значної частини

науковців розпач, жах, почуття безнадійності. Система терору в першу чергу, за свідченням сучасника, "моральний жах терору" руйнували людську психіку. Тому ситуацію 1920 — 1930-х років для життя і праці українських істориків без усякого перебільшення слід вважати трагічною. "ГПУ не тільки мовчки мстилося, а й старалося навчити мене, як того ведмеда на розпеченій залізній плиті танцювати під советську режимову музику", — згадував Д.Соловей в еміграції [28, с.53].

Сучасних дослідників, навіть з числа співробітників СБУ вражає ретельність, з якою чекісти стежили за М.Грушевським. Звичайно, іншим історикам приділялось менше уваги, але система тотального контролю діяла ефективно щодо всієї історичної думки. ДПУ не мала віри до всіх вчених дореволюційної формації, кваліфікуючи у своїх надсекретних циркулярах домарксистські об'єднання істориків як контрреволюційні [29, с.3]. Так, вже в першій половині 1920-х років таємний нагляд було встановлено за дніпропетровськими дослідниками Д.Яворницьким і В.Пархоменком. В кінці 1920 — на початку 1930-х років накопичені матеріали було використано у ході репресій [30, с.30-31].

Дослідники були невдоволені такими діями, вони ще більше настроювали їх проти влади. Так, М.Грушевський у листах писав про "офіціальну і неофіціальну шпionерію," О.Оглоблин та Л.Окиншевич в еміграції з обуренням згадували намагання використати комуністів і комсомольців з числа аспірантів як "сексотів". С.Єфремов у щоденнику писав про "вакханалію" ДПУ. Навіть аполітичний, "пластичний" і старий Д.Яворницький збирався емігрувати [31]. Особливо небезпечним для наукового клімату було підступне використання чекістами як "стукачів" науковців, розпалювання ворожнечі між вченими, намагання використати у своїх цілях некращі риси окремих вчених.

Влада стикалась з вельми численними і доволі масовими та організованими діями наукової громадськості на захист репресованих. Так, у 1925 р. громадськість Катеринослава, Одеси

та Чернігова виступила на захист відповідно Д.Яворницького, С.Дложевського і В.Шугаєвського; ВУАН захищала своїх співробітників, засуджених у справі "Київського обласного центру дій", і засланою К.Харламповича; дратував владу мовчазний протест більшості істориків проти арешту своїх колег по справі СВУ тощо [32].

Проте не слід перебільшувати спротив вчених радянському режимові. Їх співробітництво з владою було об'єктивно вимушеним, оскільки ні науковці, ні українська інтелігенція взагалі навряд чи являли собою певну політичну силу в УСРР 1920-х років.

Отже, більшість істориків була змушена піти на співробітництво з владою. Так, за слушною характеристикою Р.Пирога, М.Грушевський "не сприймав її (радянську владу) ні розумом, ні душею", але "намагався пристосуватись, жити і творити, використати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших ... [33, с.84]. Це співробітництво було саме для "виживання".

З утвердженням в СРСР однопартійності легальна політична діяльність істориків практично припинилася. Тому перед істориками було два шляхи: або займатись громадсько-політичною роботою в дозволених громадських організаціях або не займатись взагалі. Більшість учених обрала позицію політичного нейтралітету і зробила спробу реалізувати себе у громадських організаціях — це численні громадські наукові товариства, краєзнавчий рух, комітети охорони пам'яток тощо. Проте й тут не обійшлося без певного протистояння з владою.

Болісне переживали вчені ліквідацію на початку 1920-х років дореволюційних громадських організацій, які зіграли важливу роль у поступі науки і культури, були одним з механізмів взаємодії національної історіографії з широкими колами патріотичних сил громадськості. Так, невдачею закінчились численні спроби відродити просвіти, громади, губернські архівні

вчені комісії, значну частину дореволюційних наукових товариств [34, с.76-77].

В період репресій колишнім просвітянам, до речі, "згадали" їх діяльність. Єдиною "віддушиною" у цьому плані залишались підконтрольні владі наукові товариства, які на рубежі 1920 — 1930-х років були ліквідовані — їх майно конфісковано, членів репресовано.

І все ж вчені порівняно активно приймали участь у громадсько-політичному житті республіки заради України, заради українського народу, а не в ім'я радянського режиму. Так, співробітники Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури приймали діяльну участь в організації та проведенні місячників і декад української культури, святкуванні ювілеїв видатних діячів української культури та науки (Т.Шевченка, І.Франка, О.Потебні, Г.Сковороди, М.Грушевського, С.Єфремова тощо), брали участь у створенні архівної мережі численних харківських музеїв, наукових товариств.

Чимало було зроблено і для захисту національних інтересів на міжнародній арені. Зокрема, академіки Д.Багалій, М.Василенко та інші спеціалісти брали участь у переговорах з Польщею щодо обміну культурними цінностями, М.Болтенко брав участь у поверненні архіву дослідника Ольвії Е.Штерна з Німеччини тощо. Характерно, що у випадку обміну культурними цінностями з Польщею влада звернулася по допомогу до ВУАН, яку фактично у цей час не фінансувала [35, с.489].

Проте з середини 1920-х років переконання науковців (лібералізм, толерантність, український патріотизм, несприйняття тоталітаризму в його більшовицько-сталінській інтерпретації) входили у все більше протиріччя з радянської дійсністю. Це негативно вплинуло на громадсько-політичну активність науковців, змусило їх відійти від громадських справ, що послабило українознавство, зменшило соціальний вплив науковців, гнітило й засмучувало вчених-патріотів. Отже, в

умовах радянського режиму громадсько-політичний потенціал вчених-істориків став не лише непотрібним суспільству, а став потенційною загрозою для його носіїв. До того ж з часів "великого перелому" політичну нейтральність було оголошено поза законом, і науковці мусили брати участь у "соціалістичних перетвореннях", розробляти марксистсько-ленінську теорію, критикувати "буржуазну науку та ідеологію". Попереду, за логікою тоталітарних режимів, мали йти "політичні чистки".

Неминучість репресій відчувала абсолютна більшість вчених. Скажімо, за відомостями ДПУ у 1928 р., науковці розуміли, що за СВУ має піти на Голгофу М.Грушевський [36, с.220]. Відчуття неминучості репресій не полишало М.Слабченка з середини 1928 р., тобто з часу перших арештів по СВУ. Наче пророкуючи свою майбутню долю, він писав у лютому 1929 р.: "...я себе не обманюю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотянути" [37, с.65].

І геть нищівні наслідки для науковця як творчої особи (навіть, для тих, хто залишився на волі) мав терор як певна система. Безперервні й з кожним роком наростаючі зусилля пекельної каральної машини у пошуку "буржуазних націоналістів" і "ворогів народу" в тій чи іншій спосіб робили жертвами цього віртуального дійства всіх істориків. Масовий терор початку 1930-х років розпочав новий період в історії української історіографії.

Підводячи підсумки розгляду цього питання, наголосимо, що в цілому вчені-історики 1920-х років виробили той менталітет, який дозволив, протягом значного часу українській історіографії просуватись вперед. В його основі були усталені у науковому середовищі світові й вітчизняні традиції, скориговані (чи, точніше, пристосовані) до умов радянської дійсності. Але ця ментальність була вимушено-тимчасовою, компромісною, перехідною, що й визначало її часову обмеженість. Це у значній мірі перешкоджало виконанню нею належним чином і у

повному обсязі своїх соціальних функцій як одного з чільних факторів поступу українською історіографії.

Девальвації інтелектуальної, як і будь-якої іншої власності, в УСРР не було альтернативи. Дореволюційна наукова інтелігенція радянськими соціальними перетвореннями була приречена. Справа була лише в часі. І цей час настав у середині 30-х років, коли дореволюційна наукова інтелігенція як соціальна і громадсько-політична реальність зникла. Науковці радянського зразку не успадкували, та й не могли успадкувати, громадських і суто наукових рис своїх попередників. Інтелектуальне середовище, соціальні умови і філософія буття, врешті дорадянські еталони мислення були значною мірою втрачені.

ПРИМІТКИ:

1. Горин Д.К. К вопросу о “профессорской культуре” России XIX — начала XX веков // Отечественная культура и историческая наука XVIII — XX веков. - Сб. статей. - Брянск, 1996. - С. 42 - 57
2. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. - К., 1992. - 19 с.
3. Сахаров А.Д. Тревога и надежда. - М., 1990. - 336 с.
4. Вернадский В.И. Дневники. 1917 — 1921 (октябрь 1917 — январь 1920). - К., 1994. - 212 с.
5. Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сайман Магаданської області // Україна: Наука і культура. - К., 1989. - Випуск 23. - С. 411 - 559
6. Вовканич С.Й. Парадигма інформатики в Україні // Наука і наукознавство. - 1995. - № 1-2. - С. 68 - 72
7. Кулешов С.Г. Исторична та сучасна класифікація наукових комунікацій // Наука і наукознавство. - 1994. - № 1-2. - С. 108 - 116.
8. ЦДАВО України. - Ф.3561. - Оп.1. - Спр.331. - Арк..34, 36 зв., 55 - 55 зв., 93; Оп. 3. - Спр.7. - Арк..1 - 29.
9. Див.: Водотика С.Г. Портрети українських істориків 1920-х років: Віктор Романовський // Питання гуманітарних наук.: Зб. наук. праць. - Миколаїв, 1994. - С. 53 - 59; Його ж [Портрети українських істориків 1920-х років]: М. Петров, В.Данилевич //

- Український історичний календар на 1996 рік. - К., 1995. – С. 193 - 194, 330 - 331; Його же Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150 річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 295 - 311; Його ж: Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К., 1998. - С. 64-143
10. Лист М.С.Грушевського О.І.Буценку 18.07.1924 р. //Літературна Україна. –1990. - № 21. – С. 7
  11. Циганкова Е. Примітки до “Свідчень-споминів М.Левченка” // Вісник НАН України. – 1996. - № 2-4. – С. 74 - 78
  12. Водотика С.Г. “Справа СВУ”: гортаючи сторінки допитів академіка Михайла Слабченка // Південний архів. – Херсон, 1995. – Вип. 5. – С. 6 - 19
  13. Його ж Академік Михайло Елісейович Слабченко. Нарис життя та творчості: Київ - Херсон, 1998. - 156 с.
  14. Лист до редакції газети “Пролетарская правда” групи учених Києва з приводу самогубства Д.М.Щербаковського // Репресоване краєзнавство (20 — 30-і роки). – К.,1992. – С. 412 - 414
  15. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, переписка с Киевским окружкомом КП(б)У о положении дел в Киевском историческом музее и по делу о самоубийстве Щербаковского [15.07.1927 — 24.12.1927 г.] // ЦДАВО України Ф.1. - Оп.20. - Спр.2473. –12 арк.
  16. Свідчення-спомини М.Шевченка // Вісник НАН України. –1996. - № 3-4. – С. 57 - 76.
  17. Національне питання: Резолюція Першої Всеукраїнської наради ЦК КП(б)У, 2 - 4 травня 1921 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК: У 2 т. - К., 1976. - Т. 1. – С.154 - 160.
  18. Гусев В. “Застосувати як один з репресивних засобів проти професури вислання за межі федерації” // Віче. -1994. - № 10.- С. 119 - 128.
  19. Щоденник М.Слабченка [1927 р] // Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського – Ф. 257. - Оп. 2. - Спр.1
  20. Пристайко В. Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 — 1939.- К., 1996. - 335 с.
  21. 3 листа М.Грушевського до Т.Починка про життя та роботу в

- Україні 16.09.1924 р. // Михайло Грушевський : між історією та політикою (1920 — 1930-і роки). Зб. док. і матер. — К., 1997.- С. 20 - 21
22. Соловей Д. Материали по обследованию комитетов незаможных селян. — Харьков, 1925. — 52 с.
23. Див.: Семененко О. Харків, Харків ... Спогади емігранта // Березень. — 1991. - № 9. — С. 100; Повідомлення про М.Грушевського 18 березня 1924 р. // Пристайко В. Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. — с.132; Михайло Грушевський : між історією та політикою (1920 — 1930-ті роки). — с.96, 101, 104 - 109, 203; Протокол № 110 Спільного зібрання УАН від 8 серпня 1921 р. // Історія Академії наук України. 1918 — 1923: Зб. док. і стат. — К., 1993.
24. Водотика С.Г., Савенок Л.А. Традицію українознавства в м. Ніжині (до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії та мови. 1922 — 1930 рр.) // Сторінки політичної історії .: Зб. стат. — К., 1993. — Вип. 4. — С. 2 - 11
25. З доповідної записки відділу преси ЦК КП(б)У про періодичну журналістику та участь в ній української інтелігенції. Липень 1926 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 — 1930-і роки).
26. Див.: Листи М.Грушевського до голови РНК УСРР Х.Раковського з питань політичного становища на Україні 15 листопада 1921 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 — 1930-і роки) // Там ж. — С. 167 - 173; Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) // Україна. — 1926. — Кн.1. — С. 8 - 9
27. Верба І.В. Архівна діяльність Олександра Оглобліна в Україні // Українське архівознавство: історія, сучасність та перспективи. 2-х ч. — К., 1997. — Ч.1 -С. 191 - 195
28. Соловей Д.Ф. Позір у минуле // Сучасність. —1974. - №11. —с.52-56
29. Об украинском сепаратизме // Циркулярное письмо ГПУ УССР. Харьков, 4.09.1926 г. [Совершенно секретно. Напечатано в кол-ве 75 экз.].- Харьков, 1926. —с.2-3
30. Див.: Городєєв А.Ф., Ченцов О.О. О последних годах жизни и деятельности Д.И.Яворницкого // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнарод. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького (листопад 1995 р). —

- Дніпропетровськ, 1995. – С. 29 - 31.
31. Див. Лист М.Грушевського В.Кірову від 16.09.1924 р. // ЦДІА у м. Києві. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.266. - Арк. 300 - 300 зв.; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934). – 1984. – С. 65; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С.64; Мицик Ю.А. Яворницький під наглядом ВКП(б) та НКВД // Регіональне і загальне в історії. – С. 26
32. Лист М.О.Макаренка до Б.Е.Петрі [1926 р.] // Репресоване красзнавство (20-30-і рр.). – С. 405; Свідчення-спомини М.Левченка // Вісник НАН України. –1996. - № 3-4. - С. 56;
33. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 — 1934). – К., 1993. – 19 с.
34. Водотика С.Г. Громадські об'єднання вчених в системі суспільствознавчих досліджень України в 1920-і роки // Історія і теорія історичної науки та освіти. – Харків, 1995. - С. 33 - 34.
35. Протокол № 149 Спільного зібрання [Ради] ВУАН від 1 жовтня 1922 р. // Історія Академії наук України. 1918 — 1923.
36. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД.
37. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко